

ДВЕ ХРИСТИЯНСКИ РЕЛИКВИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА ДУКЛЯ (ДН. ЧЕРНА ГОРА), СВЪРЗАНИ С ВИДНИ БЪЛГАРИ

Пламен Павлов

Определено може да се каже, че засиленият интерес към християнските реликви в България през последните години в значителна степен се дължи на проучванията на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Достатъчно е да посочим сензационното откритие на мощи на св. Йоан Кръстител при археологическите разкопки на ранновизантийския манастирски храм на о-в „Свети Иван“ близо до Созопол, превърнало се в „топ-новина“ за всички големи български и световни медии. В определена степен това се отнася и до намерените от нашия уважаван колега реликви от старата столица Велики Преслав. Без преувеличение тези открития променят представите не само на „строго“ научните среди, а и на съвременното българско общество за духовния живот в българските земи и Византия през Средновековието.

С оглед на разширяването на нашите знания ще се спрем накратко на две малко известни реликви от средновековното княжество Дукля (или Зета), чийто наследник е малката балканска държава Черна гора. Както е известно, Дукля и нейните владетели са имали достатъчно силни връзки със средновековна България (Златарски 1927, 706–713, 760–771; Павлов 1999, 31; Тъпкова-Заимова 2009, 100–107, 120–130). Разбира се, представените в настоящата малка студия артефакти се нуждаят от много по-задълбочено и прецизно проучване. Надали може да има съмнение обаче в тяхната „знаковост“ за онова, което от гледна точка на сакралната традиция можем да наречем образно „непотърсена святост“ (Павлов, Темелски 2010, 9). Така или иначе, това предварително съобщение има за цел да обърне внимание на специалистите както у нас, така и в Черна гора и Сърбия – симптоматично е, че за въпросните реликви на практика отсъстват специализирани научни проучвания.

Владимировият кръст

(Процесиен кръст на св. княз Иван Владимир, дарен му от българския цар Иван Владислав през 1016 г.) (?)

През последните две столетия всяка година на църковния празник на Света Троица (известен в нашата традиция най-вече като Петдесетница, т.е. на петдесетия ден след Великден) от храма на черногорското село Вели Микуличи, недалече от гр. Бар, потегля литийно шествие към близката планина Румия. Традиционно то е предвождано от представител на рода Андровичи, който носи старинен процесиен кръст – по предание това е същият кръст, който българският цар Иван Владислав (1015–1018) изпраща на Иван Владимир (около 980–1016). Дуклянският княз е поканен за преговори в Преспа (Пириватрић 1998, 126–128), а дарената реликва потвърждава царската клетва, че той няма защо да се страхува за своя живот. Нека припомним накратко обстоятелствата около клетвопрестъплението на Иван Владислав и гибелта на Иван Владимир, която е в основата на „историята“ на самия дълбоко почитан загадъчен кръст.

Княз Иван Владимир/Јован Владимир (около 980–22 май 1016 г.) е първият черногорски светец и мъченик, приет от векове за светец от българската църква, чиято памет е почитана още от сърбите и албанските християни. Този владетел на Дукля е зет на великия български цар Самуил (997–1014 г.), женен за дъщеря му Теодора Косара. Както стана дума, още от XI–XII в. Иван Владимир е възприеман като български светец и дори владетел – в Бориловия Синодик (1211 г.), един от най-важните паметници на Търновската патриаршия, той е записан между Гаврил Радомир и Иван Владислав, като един от „древните български царе“ (Павлов, Темелски 2010, 86–87).

През 998 г. при похода на цар Самуил (997–1014) по крайбрежието на Адриатическо море дуклянският княз не е в състояние да окаже сериозна съпротива и е обсаден в планината Облик. За да спаси хората си, князът, междувременно изоставен от някои свои военачалници и роднини, е принуден да се предаде (Пириватрич 1998, 105–106). По заповед на цар Самуил е хвърлен в затвора в Преспа. Скоро в него се влюбва Самуиловата дъщеря Теодора-Косара (Андреев, Лазаров, Павлов 2012, 659), която измолва свободата на княза и в крайна сметка става негова съпруга – този своеобразен „любовен роман“ е известен от т. нар. „Летопис Попа Дуклянина“ („Gesta Regum Sclavogum“ или „Барският родослов“), написан на латински в края на XIII в. (Летопис 1928). Авторът на този изключително интересен и важен книжовен паметник е наричан традиционно „Дуклянският презвитер“ или „Дуклянският поп“, като напоследък е отъждествяван с барския католически архиепископ Руджер. Последният оглавява този важен пред Средните векове център на римокатолическата църква на адриатическия бряг през 1298–1301 г. Смята се обаче, че разказът за Иван Владимир и Косара е създаден още през XI в., отначало на „славянски“, а по-късно възпроизведен на латински език (Šekularac 1996). „Романът“ между Владимир и Косара, представен в духа на средновековното християнско благочестие, е разказан и в други агиографски паметници. Той присъства и в ред народни предания за Иван Владимир сред българи, албанци, черногорци, сърби, а през XIX–XX век е обект на художествени интерпретации в литературата, театъра, дори в оперния жанр (Епископ Николај, 16–17, 36–42). Както е известно, „историята“ за Владимир и Косара е пресъздадена и от големия български писател Димитър Талев в неговия роман трилогия „Самуил“.

Независимо от едни или други обстоятелства, чувства и емоции между дуклянския княз и българската принцеса, бракът по същество е династичен и регламентира неговото политическо обвързване с България. Иван Владимир се завръща във владенията си като своего рода български васал, а същевременно е възприеман и като член на царското семейство. Той е лоялен към своя тъст Самуил и България, но през есента на 1015 г., когато цар Гаврил Радомир (1014–1015) е убит от Иван Владислав (1015–1018), настъпва коренен обрат. Иван Владимир е извикан от новия цар, който дава клетва, че няма да му се случи нищо лошо. Именно тук, както ще видим по-нататък, важна роля играе християнският кръст като символ на вярата и истината. В царската резиденция Преспа обаче Иван Владислав престъпва клетвата, а дуклянският княз е посечен пред вратите на храма (22 май 1016 г.). Мъченическата смърт на Владимир е следствие както на съмнения в неговата лоялност, така и защото той, съзнателно или не, се е превърнал в семеен враг на узурпатора Иван Владислав. Княгиня Теодора-Косара, която ревностно следва праведния живот на съпруга си, успява да получи тялото му и го отнася в Дукля. Обикновено се приема, че това е станало през същата 1016 г., но изглежда по-приемливо пренасянето да е било през някоя от следващите години, а може би и след падането на България под византийска власт – отначало князът е погребан в църквата „Св. Ахил“ в самата Преспа. Теодора-Косара пренася светите мощи в манастира „Св. Богородица Пречиста“ (обр. 1) (наричан още „Св. Богородица Крайинска“ или само „Пречиста Крайинска“ („Prečista Krajinska“) на брега на Шкодренското езеро, чийто средновековни руини се пазят и днес. Смята се, че тази

обител е създадена от княз Петрислав, бащата на Иван Владимир, близо до княжеската резиденция Крайна. Според Б. Шекуларац при пренасянето на светите мощи е следван не византийският, а западният (по-късният римо-католически) модел на канонизация. Предвид все още съществуващото по същото време единство на християнската църква преди „Великата схизма“ (1054 г.) и силното влияние на папския Рим в тази част от Балканите това не е изненадващо. Както разказва дуклянският летописец, „...Косара, съпругата на блажения Владимир, станала монахиня, завършила живота си в същата църква с благочестие и свето подвижничество и била погребана там при нозете на своя мъж“ (Тъпкова-Заимова 2009, 105).

Мощите на св. Иван Владимир остават в манастира „Св. Богородица Пречиста“ до 1215 г., когато епирският деспот Михаил Ангел Комнин (1204–1215) ги пренася най-вероятно в Драч (дн. Дуръс, Албания). През 1381 г. по волята на албанския владетел Карло Топия (1358–1388) те са отнесени в манастира „Св. Йоан“ (алб. „Shën Gjoni“) при Елбасан. Впрочем според черногорския историк Б. Шекуларац дуклянският княз е носел само името „Владимир“ (в ранните текстове се среща единствено то), докато „Йоан“ му е приписано след XIV в. поради пребиването на мощите в манастира при Елбасан, посветен на св. Йоан Предтеча (Кръстител) (Šekularac 1996). И наистина, някои детайли от мъченическата участ на княза (отсичането на главата му с меч) се контаминират с особено популярната „история“ с обезглавяването на така тачения в Христовата църква Йоан Кръстител. Тя има отражение дори във фолклорните представи за светеца като „конник без глава“ (Епископ Николај 2002, 77). След смъртта си през януари 1388 г. Карло Топия, „принцепс и велик граф на Албания“, е погребан именно в този манастир, което е още едно свидетелство за почитта към светеца. Светите мощи на Иван Владимир се пазят там до най-ново време и векове наред са почитани от местните българи и албанци. През 1995 г. за пореден път светецът сменя своето „местожителство“ - този път в архиепископската катедрала на Албанската православна църква в Тирана.

Нека се върнем на кръста от с. Вели Микуличи (Вељи Микулићи) и свързаната с него традиция. Според представителите на рода Андровичи, които още от XIX в. са своего рода пазители на безценната реликва, това е същият кръст, който Иван Владимир е получил от българския цар. Това се е предавало от поколение на поколение между техните предци и съселяни. Такова в същност е дълбокото убеждение на цялото местно население, на православно и католическото духовенство. Именно този кръст е бил в ръцете на княза, когато той е посечен от войниците на Иван Владислав в Преспа.

Кръстът има дължина 45 см, ширина 38 см, а дебелината на дървото заедно с обкова от сребро е 2,5 см (обр. 2). Изработен е от тисово дърво, а е обкован със сребро във Венеция около края на XVI в. – преди времето на ислямизацията на голяма част от населението в района на Бар. Впрочем според преданието, когато е отнесен във Венеция, съответно по-късно върнат обратно в Крайна, това е ставало с големи тържества и литийни шествия. Във Венеция е била монтирана и топката от месинг в долния край на кръста. И. С. Ястребов, известен изследовател, историк и етнолог, руски консул в Шкодра през 1867–1870 г. (тогава градът е в Османската империя), пръв издирва сведения за Владимировия кръст. Според тях след отнасянето на мощите на св. Иван Владимир кръстът е продължавал да се пази в манастира „Св. Богородица Крайинска“. Впрочем през XV век тази обител е резиденция на православния митрополит на Зета. По време на ислямизацията на Крайна през XVIII век тази обител и нейната църква са разрушени, а кръстът е предаден на местните християни. Няколко десетилетия по-късно те на свой ред са принудени да приемат исляма, а реликвата е отнета от рода Мъркоевичи (Мркојевићи). Това озлобява хората от Крайна, които макар и да са вече мюсюлмани, се опитват да си върнат ценната реликва. По тази причина фамилията Мъркоевичи се преселва в околностите на планината Румия,

като е готова с оръжие да брани Владимировия кръст. Така става обаче, че след немного време и този род е помюсюлманчен. Както изглежда, този път доброволно реликвата е поверена на близките до Мъркоевичи християни Андровичи (Андровићи). Когато Ив. Ястребов събира тези сведения, пазител на кръста е старейшината на рода Джура Илич Андрович. „Колко се тачи този кръст – разказва Ястребов – може да се съди по следното: Турците [т.е. местните черногорски мюсюлмани – П. П.], когато го вдигат, казват така: „Кръст се диже, Бог се моли, Господи помилуй“ (Епископ Николај 2002, 43).

Традицията с литийното шествие до руините на църквата „Света Троица“, разположена в планината Румия, е прекъсната във времето на комунистическия режим в Югославия. През 90-те години на ХХ в. е подновена, а през 2005 г. е възобновена и църквата в планината. Кръстът се съхранява в църквата на селото Вели Микуличи. В нощта срещу Петдесетница има църковна служба, която започва в полунощ, а самото шествие се провежда в утринните часове на празника. В него по традиция участват както православните черногорци, така и местни католици и мюсюлмани. Впрочем видеоматериал от литийните шествия през 1996 и 2005 г. може да бъде гледан в световната мрежа „YouTube“ (Света планина Румија 1996, 2005). Още нещо, на 29 октомври 2012 г. уголемено копие на Владимировия кръст е поставена в православния храм „Св. Иван Владимир“ в Бар, което става повод за голям духовен и културен празник (обр. 3).

Според Дуклянския летопис цар Иван Владислав примамва княз Иван Владимир, като на три пъти му изпраща клетвени писма: „И тъй, като взел властта, той проводил пратеници до крал Владимир, канейки го да дойде при него...“ Вместо Иван Владимир в Преспа отива Теодора-Косара, която се страхува за живота на своя съпруг предвид злочестата участ на брат ѝ цар Гаврил Радомир, убит от Иван Владислав. При тази среща царят се заклева, че няма никаква заплаха за дуклянския княз. „След това той [Иван Владислав] повторно проводил пратеници при краля, като му изпратил и златен кръст и уверения... Кралят му отговорил: „Знаем, че Господ наш Исус Христос, който е страдал заради нас, е бил разпнат не на златен или на сребърен кръст, а на дървен; и тъй, ако е истинска твоята клетва и ако са верни думите ти, изпрати ми дървен кръст...“ (...) „Тогава той [царят], като повикал двама епископи и един отшелник, той злонамерено им дал лъжлива клетва, дал им дървен кръст и ги изпратил при краля. Като пристигнали, те поздравили краля и му предали клетвата и кръста. А кралят, приемайки кръста, коленопреклонно се помолил и като го целунал, скрил го в пазвата си, след което взел със себе си неколцина и се отправил при царя...“ „В крайна сметка, в Преспа князът е посечен от войниците, „... държейки в ръцете си оня кръст, който бил получил от царя...“ (ЛИБИ III 1965, 175–179; Тъпкова-Заимова 2009, 103–105). Според византийския хронист Йоан Скилица гарант за клетвата на цар Иван Владислав е бил и самият български охридски патриарх Давид (ГИБИ VI 1965, 288; Тъпкова-Заимова 2009, 69).

Даряването с кръст в потвърждение на клетва е напълно в духа на средновековната епоха. Нека припомним случая с българския цар Михаил III Шишман Асен (1323–1330) и византийския император Андроник III Палеолог през 1328 г., за който в своята „История“ разказва Йоан Кантакузин. Упрекнат, че е нарушил клетвения договор между двамата, цар Михаил „... извадил светите реликви, които държал в пазвата си [пред императорския пратеник – П. П.], и като му подал кръста, който бил между тях, казал: „Като занесеш на императора това, кажи му, че аз се кълна в тялото, разпънато върху него заради нас, че не съм нарушил договора с него (...) Нека не се учудва, че изпратих не великолепните огърлици [в случая реликви – П. П.], от които имам много, както виждаш, а този кръст от евтин материал (защото той беше от мед). Защото той стана прочут между всички мизи [българи] с чудесата, много от които станаха чрез него приживе на моя баща, а много и сега по мое време. И затова му го изпращам като по-сигурна гаранция. И ако ме изобличи, че аз

лъжа или мамя, да тръгне с него срещу мене, за да ме победи и унищожи с негова помощ...“ (ГИБИ X 1980, 258).

В цитирания житиен разказ става дума за кръст, който може да бъде носен на шията или „в пазвата“, а не за процесия, какъвто е онзи от Вели Микуличи. И все пак, надали трябва да търсим в един литературен текст, писан три столетия по-късно, конкретно описание на получената от Иван Владимир реликва. Впрочем, независимо от размерите си, процесияният кръст също би могъл да бъде „скрит“ под някакъв плащ, ако това е необходимо. Още нещо, по мнението на специалисти по християнско изкуство (Константин Тотев, Диана Косева), кръстът от Вели Микуличи съответства на други познати византийски и български образци от X–XII в. И е малко вероятно да е изработен през късното Средновековие. Ако тази реликва наистина е „Владимировия кръст“, все пак се налага да припомним, че той е изпратен от средновековна България – обстоятелство, което черногорските и сръбските учени споменават, но не му отдават особено значение. Може да се предположи, че този на практика неизвестен на българската наука сакрален паметник е бил сред важните и ценни реликви в Охрид или Преспа. И че той положително е свързана с рода на Комитопулите и с цар Иван Владислав. Разбира се, скъпоценният дървет кръст би могъл да е българска или византийска изработка, да е донесен от Светите места, от някоя тачена християнска обител, и т. н. Впрочем, дори и връзката на кръста от Вели Микуличи с българския царски двор да е вторична, „извлечена“ от житийните текстове и преданията, в никакъв случай не е маловажна създалата се своеобразна сакрална памет. Така или иначе, тя съхранява спомена за няколко значими личности – цар Иван Владислав, Самуиловата дъщеря Теодора-Косара и самия светец и мъченик Иван Владимир, приеман за един от „древните български царе“. Още веднъж ще изразим нашата убеденост, че този интересен паметник на християнския култ и изкуство се нуждае от прецизно проучване, вкл. с модерни научни методи.

Мощи на Св. Царица Елена – Евгения

(Съпругата на цар Стефан Душан и сестра на цар Иван Александър)

Елена (кралица: 1332–1346, първа сръбска царица: 1346–1355) е една от най-известните владетелки в историята на средновековна Сърбия (обр. 4). В нейно лице срещаме твърде нетипичния за онази епоха образ на „жената политик“, при това от общобалкански мащаб (Пурковић 1973; Кой кой е 2012, 209–213). Няма да е пресилено да се каже, че Елена, сестрата на българския цар Иван Александър, съпругата на сръбския крал (след 1346 г. цар) Стефан Урош IV Душан, в определен смисъл превъзхожда и двамата!

Елена е дъщеря на деспот Срацимир и деспотица Кераца-

Петрица и вероятно е родена във Варна или Карвуна, където са били владенията на нейните родители (Павлов 2006, 79–80; Кой кой е 2012, 620–621). Това е станало най-вероятно около 1310–1315 г. През 1332 г. е дадена за съпруга за сръбския крал и пръв сръбски цар Стефан Душан (1331–1355). Съюзът помага на цар Иван Александър да укрепи властта си, урежда мирните отношения между двете страни в дългосрочна перспектива, но обрича България на бездействие пред сръбското завоевание на Македония – най-тежкият недостатък на българската политика през XIV в. Вярно е, че този брак и следствията от него дават основание на търновския цар да представя сръбските владетели като свои „по-млади роднини“, но това не променя по същество политическите реалности.

Първите години от живота на Елена като сръбска кралица са несигурни, а навярно и нерадостни. Причината е, че до 1337 г. кралската двойка няма деца. Според предразсъдъците на онази епоха проблемът може да бъде единствено в жената, така че се обмисля развод и отпращане на кралицата обратно в Търново. Когато се ражда Стефан Урош (V), нещата решително се променят. Според някои автори той е единственото им дете, но има мнение, че след това Душан и Елена са имали една, а може би и две дъщери. И до днес в различни публикации се срещат твърдения, че Елена е забременяла „при съмнителни обстоятелства“, докато в църковната книжнина това се отдава на нейното благочестие, религиозна ревност, и т. н. Така или иначе, след раждането на престолонаследника кралицата не само затвърждава позициите си, но и се впуска смело в „голямата политика“.

През зимата на 1342 г. в Сърбия ненадейно пристига византийският претендент за престола Йоан VI Кантакузин, самообявил за император, а по-късно и легитимен василевс (1347–1354). По същото време Елена решава да посети близките си в Търново. Кралицата обаче държи да участва в преговорите с неканения знатен гост и се отказва от пътуването. Сърбите обещават да подпомогнат на Кантакузин срещу правителството в Константинопол, но в замяна искат византийските земи до Христопол (дн. Кавала)! Императорът не може да приеме подобно условие, което би го компрометирало напълно в очите дори и на най-верните му привърженици... Преговорите отиват към неминуем провал. Именно тук следва решителна намеса на Елена, която държи реч пред преговарящите страни и предлага приемлив компромис – Сърбия безрезервно подкрепя Кантакузин, но получава съгласието му да задържи онези градове и земи, които завладее сама. Така достойнството на новия съюзник е пощадено, а сърбите са с развързани ръце да вземат онова, което пожелаят.

Доводите на Елена са приети веднага от най-видните сръбски велможи. Йоан Оливер се обръща към краля с думите: „... Твоята съпруга, кралицата (...) прояви толкова мъдрост и благоразумие, че и най-умният и най-големият доброжелател не би могъл да даде по-добър и по-полезен съвет...“ Останалите “ ... не само не добавиха нищо към казаното, но всички го одобриха...“ Както пише самият Йоан Кантакузин, “ ... самият крал благодари много на своята жена, че го бе посъветвала както трябва, него, който притежава върховната власт, и че го е убедила, че ще спечели голяма слава...“ (ГИБИ X 1980, 321–324). Кралицата се стреми в почти всичко да бъде равна с краля, а предвид нейния интелект и политически усет водещите сръбски велможи не само не възразяват, но дори подкрепят тези нейни амбиции.

В резултат на тази политика Сърбия достига върха на своята мощ, завоювайки цяла Македония, части от Албания, Тесалия, Беломорието. Стефан Душан и Елена стигат до идеята да издигнат сръбската държава в ранг на „царство“ („империя“). На Великден (14 април 1346 г.) в Скопие кралят е коронясан за цар, а Елена – за царица. Седмица преди това архиепископ Йоаникий, вероятно българин от Косово, е прогласен за патриарх (Андреев, Лазаров, Павлов 2012, 332–33). Това става с подкрепата на цар Иван Александър и личното участие на търновския патриарх Симеон. Имперската идея, която се утвърждава в Сърбия

е повлияна не толкова от византийския, колкото от българския държавноидеологически модел. И тук няма как да не забележим не само, че Душан е българин по майка, внук на цар Смилец, но и влиянието на “ ... богодадената царица госпожа Елена...”

Около царската двойка има много българи. Това са роднините на Душан по майчина линия, някои най-близки хора на Елена (брат ѝ Иван Асен и сестра ѝ Теодора), военачалници и авантюристи (най-яркият пример е с родопският бунтар Момчил), „просияли“ монаси, какъвто например е бъдещия сръбски патриарх и светец Ефрем (1376–1380, 1389–1392). Така в Сръбското царство, в което живее и многобройно българско население, чиято столица е българският град Скопие, все по-силно навлиза българското духовно и културно влияние (Павлов, Грудков 1999, 62–67).

Стефан Душан умира в края на 1355 г., недостигнал 50-годишна възраст. След смъртта му Елена става монахиня и името Елисавета, но не напуска държавните дела. Отначало е регентка на своя син цар Стефан Урош V (1355–1371), после се оттегля в Сяр (Серес, дн. в Гърция), където управлява като практически самостоятелна владетелка (Острогорски 1965, 3–20). През 1365 г. Елена е принудена да отстъпи властта в Серската област на деспот Йоан Углеш и се завръща в двора на своя син. Тя има горчивата участ да го надживее и умира на 7 ноември 1376 г. В самия край на живота си приема „велика схима“ (строг монашески обет) и името Евгения. Запазени са няколко портрета на Елена и едно нейно стенописно родословно дърво, намиращо се в манастира „Св. Богородица“ при с. Матейче (близо до гр. Куманово, Македония). Последното показва високото самочувствие на българката, явяваща се наследница на прославените български царе от династията Асеневци и на византийските Комнини. Последните години от живота си тя прекарва в този манастир, приеман в духа на сръбската традиция за нейна „задужбина“.

Елена или „преподобна Евгения“ е канонизирана от Печката патриаршия. Според Л. Павлович това най-вероятно е станало през XVII в., като е свързано с дейността и интересите на патриарх Паисий Яневац (срв. по-долу). И все пак, нека припомним, че царица Елена е имала своите забележителни заслуги пред сръбската държава, църква и общество, оценени високо още от нейните съвременници. Многократно е изтъквано нейното благочестие, грижата ѝ за големи сръбски обители, сред които е и Хилендарският манастир на Света гора Атонска. Начело на Печката патриаршия по времето на царица Елена, вкл. в годината на смъртта ѝ, както стана дума, е Ефрем, „българин... от Търновската страна...” (Павлов, Грудков 1999, 55 сл.; Андреев, Лазаров, Пвалов 2012, 216–219). Вероятно именно на него трябва да отдадем нейната канонизация и началото на култ, който с течение на времето е затихнал. Сръбските изследователи го поставят в кръга на т. нар. локални култове (Павловић 1965, 190). Съхраняването на мощи на „светата царица“ в продължение на векове, попадането на части от тях на различни места, както и изпращането на такива в дар на руския цар (срв. по-долу) променят съществено подобна „минималистична“ представа.

Една сребърна реликварна кутия с изобразена дясна ръка, в която се съхранява частица от мощите на св. царица Елена – преподобна Евгения, се пази манастира „Савина“ в областта Бока близо до гр. Херцег Нови в Черна гора (обр. 5–6). Там мощите се озовават през 1759 г., а преди това е възможно да са се намирали в манастира „Твърдош“ близо до Требине (днес в Босна и Херцеговина) – средище на православната митрополия на Херцеговина през втората половина на XVI и през XVII в. През 1643 г. мощи на „света царица Елена“ са изпратени в дар на руския цар Михаил I Романов (1613–1645) от печкия патриарх Паисий I Яневац (1614–1647) (Паисије 1993). Това може да означава, че по онова време те са се пазели в някой от храмовете в Печ. Ако царицата българка е била погребана в създадения от нея манастир „Матейче“ в района на Скопие (Македония) или пък в „Свети Архангели“ край Призрен (там е бил гробът на нейния съпруг Стефан Душан), което

е по-възможно, не е изключено след османското завоевание нейните свети мощи да са пренесени в Печ. След т. нар. „Голямо преселение на сърбите“ („Велика сеоба Срба“) през 1690 г. заедно с многохилядната маса бежанци, водени от патриарх Арсений III Чарнович, на територията на Хабсбургска Австрия в днешна Воеводина са отнесени и много свети мощи, пазени от Печката патриаршия. Дали сред тях са били и онези на царица Елена не е известно. Във всеки случай вероятно във връзка с тези събития „ръката“, която ни интересува, се е озовала в манастира „Твърдош“, а по-късно в „Савина“ при Херцег Нови при залива Бока Которска.

Патриарх Паисий I развива активни отношения с Московската патриаршия, а през 1622 г. посещава Москва. Самият той е родом от голямото село Янево, недалеч от Прищина, в което през онази епоха са живеели заедно православни, католици и мюсюлмани, вкл. е имало колония от дубровничани. Не бива да се игнорира и обстоятелството, че в онази епоха в Косово е живеело и многобройно българско население. Паисий, който е живял повече от сто години (роден е през 1542 г., умира на 2 ноември 1647 или 3 октомври 1649 г.), е автор на житие и служба за „последния Неманич“ - цар Стефан Урош V, синът на царица Елена. Без непременно да търсим „българска връзка“ за интереса на патриарх Паисий към българката Елена и Стефан Урош V, въпросните примери илюстрират средновековните българо-сръбски връзки, вкл. мястото на царицата и светицата Елена (монахиня Елисавета, преподобна Евгения) в сръбската политическа и духовна традиция.

ЛИТЕРАТУРА

- ГИБИ VI 1965:** Гръцки извори за българската история, т. VI. София, 1967.
- ГИБИ X 1980:** Гръцки извори за българската история, т. X. София, 1980.
- Златарски 1927:** В. Златарски. История на българската държава през Средните векове, т. I, част 2. София, 1927 (фототипни изд. – София, 1972, 1994).
- Епископ Николај 2002:** Епископ Николай (Велимировић). Свети краљ Јован Владимир. Београд, 2002 (първо изд. – Београд, 1925).
- Андреев, Лазаров, Павлов 2012:** Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България (трето допълнено и основно преработено изд.). София, 2012.
- Летопис 1928:** Ф. Шишић. Летопис Попа Дукљанина. Београд – Загреб, 1928.
- ЛИБИ III 1965:** Латински извори за българската история, т. III. София, 1965.
- Острогорски 1965:** Г. Острогорски. Серска област после Душановој смрти. Београд, 1965.
- Павлов 1999:** Пл. Павлов. Залезът на Първото българско царство (1015-1018). София, 1999.
- Павлов 2006:** Павлов, Пл. Търновските царици. В. Търново, 2006.
- Павлов, Грудков 1999:** Пл. Павлов, В. Грудков. „Призвани да просияят...“, В. Търново, 1999.
- Павлов, Темелски 2010:** Пл. Павлов, Хр. Темелски. Българи светци. София, 2010.
- Павловић 1965:** Л. Павловић. Култови лица код Срба и Македонаца. Смедерево, 1965.
- Паисије 1993:** Патријарх Паисије. Сабрани списи. Београд, 1993.
- Пириватрић 1998:** С. Пириватрић. Самуилова држава (Обим и карактер). Београд, 1998. С. Пириватрич. Самуиловата држава. София, 2000 (на български език).
- Пурковић 1973:** М. Пурковић. Јелена, жена цара Стефана Душана, Дизелдорф [Дюселдорф], 1973.
- Света планина Румија 1996, 2005.**

http://www.youtube.com/watch?feature=player_detailpage&v=I3bhoOtz4pY (видео)

Тъпкова-Займова 2009: В. Тъпкова-Займова. „Българи родом...“ (Комитопулите в летописната и историографската традиция). В. Търново, 2009.

Šekularac 1996: В. Šekularac. Crnogorski anali. Cetinje, 1996. Също (част от книгата) В: В. Šekularac. Slovo o sv. Vladimiru I Annales Bareniensis. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/slovo_o_svetom_vladimiru_i_annaes_bareniensis.html

TWO CHRISTIAN RELICS OF DUCLJA (MONTENEGRO) CONNECTED WITH FAMOUS BULGARIANS

Plamen Pavlov

(Abstract)

The present article puts a focus on two relics: the cross of knjaz (king) Ivan Vladimir (980–1016) of Duklja (Montenegro) – son – in-law of the Bulgarian tsar Samuil (997–1014), married to his daughter Theodora-Kossara; the reliquary (a hand shaped silver box) with relics of St. Tsaritsa Elena (srb. Jelena), wife of Tsar Stephan Dushan (1331–1355), sister of the Bulgarian Tsar Ivan Alexander (1331–1371).

The so-called Vladimir's Cross is a relic venerated today by Montenegrins, Orthodox Catholics, and Muslims. It is a gift to the prince of Duklja Ivan Vladimir (Jovan Vladimir) from the Bulgarian Tsar Ivan Vladislav (1015–1018) as a confirmation of an oath of inviolability, which is not observed. Vladimir Ivan was married to the Bulgarian Princess Theodora Kosara, daughter of Tsar Samuil (997–1014). Being a tsar's son in law, he was considered a threat to the usurper Ivan Vladislav. After arriving in the Bulgarian capital of Prespa (a medieval town on the island of St. Achilles in Mala Prespa Lake, now in Greece), Ivan Vladimir was killed by Ivan Vladislav's soldiers in front of the doors of the church. Theodora Kosara managed to wheedle his relics, which were transferred to Duklja and the cult of the martyred prince became popular for centuries. The "Story" about Vladimir and Kosara entered into the lives and legends of the saint, and then in the Greek, Bulgarian, Montenegrin, Serbian and Albanian literature and works of art.

A cross, held by tradition to be the one that Ivan Vladimir received from Ivan Vladislav, and had in his hands when he was martyred, is a highly respected relic. It is under the care of the Andrović family from the village of Velji Mikulići near Bar. The cross is 45 cm high, 38 cm wide, and 2.5 cm thick. According to the Russian scholar Ivan Yastrebov, the cross was originally kept in the Prečista Krajinska Church, in which Theodora Kosara had interred Vladimir. The peak of Islamization of the Krajina region was reached at the end of 18th century. The church was demolished, though it is uncertain when and by whom, but the cross was rescued by the local people. They believed that it protects against evil and ensures a rich harvest, and kept it as a sacred object, although they had been converted into Islam. The cross was later taken out from them by the neighboring clan of Mrkojevici. As they also have been converted into Islam, they entrusted the cross to the Andrović family, their Orthodox Christian neighbors. The cross, followed by a religious procession, is carried on each year on the Feast of Pentecost from Velji Mikulići to the summit of Mont Rumija. The procession is preceded by a midnight liturgy in the village's Church of St. Nicholas. After the liturgy, the ascent begins up along a steep path to the 1,593 m summit of Rumija. The cross, carried on by a member of the Andrović family, leads the procession, followed by an Orthodox priest and the other participants. Catholics and Muslims of the region have traditionally participated in the procession. It is carefully observed that no one precedes the cross; to do so is considered a bad omen. The ascending devotees sing. The procession arrives on the peak before dawn, and at sunrise the morning liturgy begins. After prayers have been offered, the procession goes back to Velji Mikulići, again following the cross. The article points out that Vladimir's Cross is actually a Bulgarian relic, connected with the Bulgarian royal house. According to specialists in Christian art, it could be really dated to the 10th – 11th centuries, but this requires a more precise study.

Elena/Jelena (Helena) of Bulgaria was the daughter of despot Sratsimir and Keratsa and the sister of Tsar Ivan Alexander of Bulgaria. She was born around 1315 AD in Varna or Karvuna (Kavarna), which were in possession of her parents. On the Easter day, 19th April 1332 AD, Helena married Stefan Uros IV Dushan. On her husband's death, Helena inherited a part of the Serbian lands, having based her court in Serres. In 1359 AD Helena became a nun under the religious name

of Elisaveta. However, she continued to play an active role in politics. Helena outlived his son King Stefan Uros V (1355–1371) and after his death she took the “Great Schema” and the name of Eugenia. Helena was canonized by the Serbian Patriarchate shortly after her death (1376), probably by Patriarch Ephraim, who was a Bulgarian “of Turnovo kingdom.” Her relics were probably kept in Pecs (now in Kosovo). In 1643 AD a piece of her relics was sent by Patriarch Paisius Yanevats I (1614–1647) as a gift to the Russian Tsar Mikhail Romanov I (1613–1645). A silver box with her relics (the “hand”) is kept in the present monastery of “Savina” in the town of Herceg Novi (Montenegro), and is virtually unknown in Bulgaria .

Обр. 1. Руините на средновековния манастир „Св. Богородица Крайинска“ в дн. Черна гора, където е погребана княгиня Теодора Косара, дъщерята на българския цар Самуил (по www.spc.rssr.praznik_svetog_jovana_vladimira_u_prechistoj_krajinskoj)

Fig. 1. Ruins of the medieval monastery of the Mother of God Krajinska in now days Monte Negro, where the princess Theodora Kosara, the daughter of the Bulgarian tsar Samuel, is buried (after www.spc.rssr.praznik_svetog_jovana_vladimira_u_prechistoj_krajinskoj)

Обр. 2. Милан Андрич с Владимировия кръст (2005 г.) (по www.montenegro-landscapes.blogspot.com)

Fig. 2. Milan Andric with Vladimir's Cross (2005) (after www.montenegro-landscapes.blogspot.com)

Обр. 3. Освещаването на уголемено копие на Владимировия кръст в Бар на 29 октомври 2012 г. (по <http://www.barinfo.me/text.php?kategorija=1&id=572>)

Fig. 3. Consecration of the enlarged copy of Vladimir's Cross in Bar on October 29th 2012 (after <http://www.barinfo.me/text.php?kategorija=1&id=572>)

Обр. 5. Манастирът „Савина“ (Черна гора).

Fig. 5. The monastery “Savina” (Monte Negro).

Обр. 4. Цар Стефан Душан и царица Елена: Фреска от Лесновския манастир, Македония (1349 г.)

Fig. 4. King Stephen Dušan and his wife Helena: Fresco from the monastery of Lesnovo, Macedonia (1349 AD).

Обр. 6. „Ръка“ с част от мощите на св. царица Елена /преподобна Евгения, съхранявана в манастира „Савина“ (по Павловић 1965, 190).

Fig. 6. “Hand” with a piece of the relics of the Holy tsaritsa Helena /reverend Eugenia, kept in the monastery “Savina” (after Павловић 1965, 190).

